

امام علی علیه السلام نماد مهربانی

حجت الاسلام والمسلمین مسعود حکیمیان*

مقدمه

قرآن کریم، خداوند متعال را مظهر مهر و محبت معرفی نموده و با الفاظ «رحمان» و «رحیم» توصیف کرده است. خداوند، به وجود آورنده مهر و محبت است؛ زیرا خطاب به حضرت موسی علیه السلام فرمود: «وَ الْفَيْتُ عَلَيْكَ مَحَبَّةً مِنِّي^۱» و من محبتی از خودم بر تو افکندم». امیرمؤمنان علی علیه السلام به نقل از رسول خدا صلی الله علیه و آله فرموده است: «إِنَّ اللَّهَ عَزَّوَجَلَّ رَحِيمٌ يُحِبُّ كُلَّ رَحِيمٍ^۲؛ خداوند عزوجل، مهربان است و هر مهربانی را دوست دارد».

مهربانی، اکسیری است که در فطرت همه موجودات جهان وجود دارد و همه موجودات، به ویژه انسان تشنه مهر و محبت هستند. مهربانی به دلها حیات می بخشد و استعدادهای انسانی را شکوفا می کند. مهربانی و محبت، ریشه تمام اخلاق های نیک است که در پرتو آن می توان احساسات و عواطف انسانی را در جامعه رشد و به واسطه آن، انسان های شایسته را پرورش داد. نتیجه گسترش این صفت اخلاقی در کانون پر مهر خانواده و جامعه، به وجود آمدن جامعه ای شاد و بانشاطی است که فرزندان در آن احساس محرومیت نمی کنند. افراد چنین جامعه ای، خوش بین، خوش قلب و با اعتماد به نفس، خیرخواه و انسان دوست هستند؛ چراکه طعم شیرین

* دانشجوی دکترای علوم و معارف نهج البلاغه، دانشگاه قرآن و حدیث.

۱. طه: ۳۹.

۲. محمد بن حسن حرعاملی؛ وسائل الشیعة؛ ج ۱۲، ص ۲۱۶.

محبت را چشیده‌اند و می‌کوشند تا این آب حیات را به دیگران نیز بچشانند و با مردم چنان رفتار کنند که با آنان رفتار شده است؛ چنانکه امام علی علیه السلام در سفارشی به نوف بکالی فرمود: «يَا نَوْفُ! إِزْحَمْ تُرْحَمَ؛ ای نوف! مهربانی کن تا مهربانی ببینی». حال با توجه به اینکه مهر و محبت لازمه زندگی انسانی است، این سؤال مطرح می‌شود که به چه کسانی باید محبت کرد و این محبت چگونه باید ارائه شود؟ در این مقاله با واکاوی سیره و روش امیرمؤمنان علی علیه السلام، تعالیم الهی آن حضرت را درباره مهر و محبت بررسی می‌کنیم.

مهربانی با خانواده

خانواده، نخستین هسته جامعه انسانی است که آدمی از آغازین لحظات حیات مهر و محبت را در آن از دامان پر مهر مادر و آغوش گرم پدر تجربه می‌کند. این مهر و محبت آغازین، منشأ پرورش شخصیت فرزندان در خانه است. محیط خانواده، محل آموختن آداب و سنن و پرورش استعدادها و فرزندان است تا شخص را مهیای ورود به مرحله جدیدی از زندگی، به نام زندگی اجتماعی کند و به همراه دیگر افرادی که هر یک از آنها نیز در خانواده‌ای بزرگ شده و شخصیتشان شکل گرفته است، جامعه انسانی را بسازند.

رفتار امیرمؤمنان علی علیه السلام در خانه و خانواده، بر اساس مهر و محبت و رعایت حقوق متقابل بود تا آنجا که حضرت می‌فرماید:

فَوَ اللَّهِ مَا أَغْضَبْتُهَا وَلَا أَكْرَهْتُهَا عَلَىٰ أَمْرِ حَتَّىٰ قَبَضَهَا اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ إِلَيْهِ وَلَا أَغْضَبْتَنِي وَلَا عَصَتْ لِي أَمْرًا وَلَا لَقَدْ كُنْتُ أَنْظُرُ إِلَيْهَا فَتُنْكَشِفُ عَنِّي الْهُمُومَ وَالْأَحْزَانَ؛^۱ به خدا سوگند، هیچ‌گاه فاطمه را به اکراه به کاری و انداشتم و او را ناراحت نکردم و خشمگین نساختم تا خداوند او را نزد خویش برد و او نیز هیچ‌زمان مرا ناراحت نکرد و از دستور من سرپیچی نکرد و هرگاه به او نگاه می‌کردم همه ناراحتی‌ها، اندوه‌ها و غم‌هایم را از یاد می‌بردم.

۱. محمد بن علی صدوق؛ *الأمالی*؛ ص ۲۰۹.

۲. علی بن عیسی اربلی؛ *كشف الغمة فی معرفة الأئمة*؛ ج ۱، ص ۳۶۳.

رفتار حضرت با فرزندانش نیز همراه مهر و عطوفت بود تا آنجا که روزی به فرزندش عباس علیه السلام فرمود: «فرزندم! بگو یک». عباس علیه السلام گفت: «یک». حضرت فرمود: «بگو دو». عباس علیه السلام گفت: «خجالت می کشم با زبانی که یک گفته ام، دو بگویم». امام علیه السلام از عقل و هوش و درایت فرزندش بسیار مسرور شد و چشمان فرزندش را بوسید. آنگاه به دخترشان زینب علیها السلام که در طرف چپ ایشان ایستاده بود، نگاه کرد. زینب علیها السلام عرض کرد: «پدر جان! آیا ما را دوست داری؟». امام علیه السلام فرمود: «آری دخترم! فرزندانم جگرگوشه هایم هستند». زینب علیها السلام عرض کرد: «پدر جان! دو محبت است که با هم در قلب مؤمن جمع نگردهد، «حب خدا» و «حب اولاد» و اگر از مهر ما گریزی نیست؛ پس عطوفت و شفقت از آن ما و محبت خالصانه از آن خدا». این سخنان هوشمندانه مهر و عاطفه امام علی علیه السلام را به فرزندانش دو چندان کرد.^۱

امام علی علیه السلام که پرورش یافته رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم بود، فرزندانش را نیز بر همان اساس تربیت می کرد. آموزش و تربیتی را که قرآن و سنت برای فرزندان مقرر ساخته بود، به کار می بست و تصریح می کرد که والدین به فرزندان خود محبت کنند؛ چنانکه درباره مهرورزی به فرزندان فرمود: «مَنْ كَانَ لَهُ وَلَدٌ صَبَا؛^۲ هر کس فرزند کودکی داشت، کودکی کند».

چونک با کودک سر و کارم فتاد هم زبان کودکمان باید گشاد^۳

مهربانی با همسایگان

با توجه به سبک زندگی امروزی، یکی از مسائل مهم اجتماعی روابط با همسایگان است. همسایه، یکی از کسانی است که در اسلام مورد عنایت خاص واقع، و حقوق بسیار مهمی برای آنها نسبت به هم معین شده است که افراد ملزم به رعایت آن هستند. اهمیت احترام به همسایگان و تکریم حقوق آنها تا آنجاست که هر نوع

۱. حسین بن محمدتقی نوری؛ مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل؛ ج ۱۵، ص ۲۱۵.

۲. محمد بن یعقوب کلینی؛ الکافی؛ ج ۱۱، ص ۴۴۹.

۳. جلال الدین محمد بلخی (مولوی)؛ مثنوی معنوی؛ دفتر ۴، بیت ۲۵۷۷.

احترام به همسایه، بی‌بهره و بی‌پاداش نخواهد ماند. آیات و روایات بسیاری ما را به رعایت حقوق همسایگان سفارش کرده‌اند؛ چنان‌که امیرمؤمنان علی علیه السلام فرموده است: «اللَّهُ فِي جِيرَانِكُمْ فَإِنَّهُمْ وَصِيَّةُ نَبِيِّكُمْ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَا زَالَ يُوصِي بِهِمْ حَتَّى ظَنَنَّا أَنَّهُمْ سَيُورَثُهُمْ»^۱ خدا را در مورد همسایگان‌تان فراموش نکنید؛ زیرا پیامبر اکرم صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ پیوسته سفارش آنها را می‌کرد تا آنجا که ما گمان بردیم آنها را در زمره وارثان قرار خواهد داد.

اهمیت داشتن همسایه خوب در مکتب امام علی علیه السلام تا آنجاست که به فرزند بزرگوارش امام حسن علیه السلام چنین سفارش کرده است: «سَلُّ عَنِ الرَّفِيقِ قَبْلَ الطَّرِيقِ وَعَنِ الْجَارِ قَبْلَ الدَّارِ»^۲ پیش از راه، از همراه و پیش از خانه، از همسایه بپرس. حضرت در خطبه «همام» ضمن شمردن صفات پرهیزگاران، به زیان نرساندن به همسایه اشاره کرده و فرموده است: «وَلَا يُضَارُّ بِالْجَارِ»^۳ و همسایگان را آزار ندهد؛ چراکه دنیا، سرای حوادث و گرفتاری‌هاست. چه بسا آدمی در زندگی، نیازمند به کمک و محبت همسایه است و بدون عنایت و مهربانی او، قادر بر رفع مشکلات فردی و اجتماعی نخواهد بود. احترام متقابل و رعایت حقوق دو جانبه همسایگی، موجب می‌شود آدمی در موارد بحرانی و گرفتاری‌ها از جانب همسایه، احساس امنیت کند و با کمک او مشکلاتش را رفع نماید.^۴

مهربانی با عموم مردم

احترام به شئون مردم و حفظ حریم و شخصیت دیگران، از اصول معاشرتی در اسلام است؛ چنان‌که امیرالمؤمنین علی علیه السلام در این باره فرموده است: «رَأْسُ الْعُقُلِ بَعْدَ الْإِيمَانِ بِاللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ التَّحَبُّبُ إِلَى النَّاسِ»^۵ سرآغاز عقل و خردمندی بعد از ایمان به خدا اظهار محبت به مردم و دوستی با آنان است. از این روست که در نامه‌ای به فرماندارش

۱. محمد بن حسین شریف الرضی؛ نهج‌البلاغه؛ تصحیح صبحی صالح، نامه ۴۷.

۲. همان، نامه ۳۱.

۳. همان، خطبه ۱۹۳.

۴. زین‌العابدین قربانی لاهیجی؛ حقوق از دیدگاه نهج‌البلاغه؛ ص ۴.

۵. محمد بن علی صدوق؛ النخصال؛ ج ۱، ص ۱۵.

محمد بن ابی بکر می نویسد: «فَأَخْفِضْ لَهُمْ جَنَاحَكَ وَأَلِنْ لَهُمْ جَانِبَكَ وَأَبْسُطْ لَهُمْ وَجْهَكَ»^۱ با آنان [مردم] فروتن باش و نرمخو، و هموار و گشاده رو، و همگان را به یک چشم بنگر».

حضرت در ابتدای این سخن به او دستور داده است که با مردم فروتن و نرمخو باشد. این تعبیر به این آیه قرآنی اشاره دارد که می فرماید: «وَ أَخْفِضْ جَنَاحَكَ لِمَنِ اتَّبَعَكَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ»^۲ و پر و بال (عطوفت) خود را برای مؤمنانی که از تو پیروی می کنند، فرود آر؛ یعنی هم نسبت به آنها اظهار محبت کن و هم آنها را در کنف حمایت خود قرار ده. در ادامه با این دستور که «هموار و گشاده رو باش و همگان را به یک چشم بنگر»، به این تعبیر از قرآن کریم اشاره می کند: «فَبِمَا رَحْمَةٍ مِّنَ اللَّهِ لِنْتَ لَهُمْ»^۳ به سبب رحمت الهی، در برابر مؤمنان نرم و مهربان شدی.»

امام علی علیه السلام در عهدنامه مالک اشتر نیز به او می فرماید: «وَأَشْعِرْ قَلْبَكَ الرَّحْمَةَ لِلرَّعِيَّةِ وَ الْمَحَبَّةَ لَهُمْ وَ اللَّطْفَ بِهِمْ»^۴ و مهربانی بر رعیت را برای دل خود پوششی گردان و با آنان دوستی کن و با همگان مهربان باش». واژه «أَشْعِرْ» که در اصل به معنای لباس زیرین انسان است و به طور مستقیم با تن او در تماس است، به این مطلب اشاره دارد که قلب مسئول باید با رحمت و محبت و لطف نسبت به مردمان در تماس باشد. رحمت، محبت و لطف با یکدیگر متفاوتند. رحمت، مرتبه نخستین دوستی و خوش رفتاری، و محبت درجه بالاتر و لطف، آخرین درجه است. شاید این تفاوت مراتب نسبت به موقعیت مردمان باشد؛ زیرا بعضی افراد مستحق رحمت، و بعضی دیگر که انسان های سودمندتر و مفیدتری برای دیگران و جامعه هستند، شایسته محبت هستند و آنهایی نیز که خدمت و تلاششان از همه بیشتر است، سزاوار لطف اند.^۵

۱. محمد بن حسین شریف الرضی؛ نهج البلاغه؛ تصحیح صبحی صالح؛ نامه ۲۷.

۲. شعراء: ۲۱۵.

۳. آل عمران: ۱۵۹.

۴. محمد بن حسین شریف الرضی؛ نهج البلاغه؛ تصحیح صبحی صالح؛ نامه ۵۳.

۵. ناصر مکارم شیرازی؛ پیام امام امیرالمؤمنین علیه السلام؛ ج ۱۰، ص ۳۷۸.

مهربانی با تهیدستان

فقرزدایی، یکی از مهم‌ترین دستورات دین مبین اسلام است. اسلام تنها ناظر به زندگی جاویدان آخرت نیست؛ بلکه به زندگی آبرومند این دنیا به عنوان مقدمه‌ای برای آن دنیا، اهمیت ویژه‌ای داده است تا آنجا که رسول‌خدا صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ در یکی از دعاهای روز عرفه فرموده است: «اللَّهُمَّ إِنِّي أَعُوذُ بِكَ مِنَ الْفَقْرِ؛^۱ خدایا! از فقر به تو پناه می‌برم». امام علی ع نیز در توصیه به فرزندشان، محمد حنفیه، فرموده است: «يَا بُنَيَّ إِنِّي أَخَافُ عَلَيْكَ الْفَقْرَ فَاسْتَعِذْ بِاللَّهِ مِنْهُ فَإِنَّ الْفَقْرَ مَنْقَصَةٌ لِلدِّينِ، مُدْهَشَةٌ لِلْعَقْلِ، دَاعِيَةٌ لِلْمَمْتِ؛^۲ فرزندم از فقر بر تو می‌ترسم. از آن به خدا پناه ببر؛ چرا که فقر دین انسان را ناقص، عقل و اندیشه او را مُشَوِّش، مردم را نسبت به او و او را نسبت به مردم بدبین می‌سازد».

امیرمؤمنان ع، تأمین حقوق تهیدستان جامعه را از وظایف حاکمان اسلامی دانسته است و دوران زمامداری خویش نیز همواره به دنبال آن بود تا همه افراد در حالت عادی، زندگی کنند و از مواهب الهی استفاده نمایند و طعم تلخ فقر را نچشند. نقل است که روزی امام ع پیرمردی را دید که از مردم کمک می‌خواهد. از اطرافیانش پرسید: «این مرد کیست؟». گفتند: «مردی مسیحی است که از طریق کارگری امرار معاش می‌کرد و حالا که از کار افتاده شده است، کسی او را برای کار استخدام نمی‌کند». امام ع فرمود: «از او کار کشیدید تا پیر و ناتوان شد و اکنون او را محروم می‌سازید؟ از بیت‌المال به او انفاق و کمک کنید».^۳ امام ع در حق او مهربانی کرد و دستور داد به امورش رسیدگی کنند. بنابراین دولت اسلامی باید برای کسانی که از کار افتاده‌اند و یا به خاطر وقوع حوادث غیرمترقبه، درآمد کافی ندارند؛ چاره‌اندیشی کند و ریشه فقر و تهیدستی را در جامعه بخشکاند. هم چنان که مردم باید با انفاق‌های واجب و مستحب، زندگی نیازمندان جامعه را تأمین کنند. از آنجا که جامعه

۱. عبدالله بن جعفر حمیری؛ قرب الإسناد؛ ص ۲۱.

۲. محمد بن حسین شریف الرضی؛ نهج البلاغه؛ تصحیح صبحی صالح؛ حکمت ۳۱۹.

۳. «مَرَّ شَيْخٌ مَكْفُوفٌ كَبِيرٌ يَسْأَلُ. فَقَالَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ ع: مَا هَذَا؟ فَقَالُوا: يَا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ! نَصْرَانِيٌّ. قَالَ: فَقَالَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ ع: اسْتَعْمَلْتُمُوهُ حَتَّى إِذَا كَبُرَ وَعَجَزَ مَنَعْتُمُوهُ؟ أَنْفَقُوا عَلَيْهِ مِنْ بَيْتِ الْمَالِ». محمد بن حسن طوسی؛ تهذیب الأحكام؛ ج ۶، ص ۲۹۳.

ایمانی بر پایهٔ محبت، پیوستگی و حفظ کرامت‌های انسانی بنا نهاده شده است، ظهور محبت ایمانی در دست‌ها و قدم‌های مؤمنان تجلی می‌یابد و با برآوردن نیازها، محبت‌ها افزون‌تر می‌گردد. با حمایت از فقرا و برآورده کردن نیاز آنان، می‌توان آنها را به بازار کار و تولید بازگرداند و بدین سان موجبات توسعه و عمران در جامعه و ایجاد مهر و محبت در جامعهٔ ایمانی را فراهم نمود.

مهربانی با یتیمان

قرآن دربارهٔ ایتام و مهرورزی نسبت به آنان فرموده است: «وَيُطْعِمُونَ الطَّعَامَ عَلَى حُبِّهِ مِسْكِينًا وَ يَتِيمًا وَ أَسِيرًا»^۱ و غذا را در عین دوست داشتنش به مسکین و یتیم و اسیر انفاق می‌کنند». امام علی علیه السلام در لحظات آخر عمر شریفش، دربارهٔ ایتام به فرزندان و همهٔ پیروانش در طول تاریخ چنین فرمود: «اللَّهُ اللَّهُ فِي الْإِيْتَامِ فَلَا تُغَيُّوْا أَفْوَاهَهُمْ وَ لَا يَضِيعُوا بِحَضْرَتِكُمْ»^۲ خدا را خدا را در مورد یتیمان، نکنند آنها گاهی سیر و گاهی گرسنه بمانند، نکنند آنها در حضور شما در اثر عدم رسیدگی از بین بروند».

نقل است در زمان خلافت امام علی علیه السلام مردی ایرانی از همدان و حُلوان (شهری نزدیک بغداد) مقداری عسل و انجیر برای آن حضرت به کوفه آورد. امام علیه السلام همان لحظه دستور داد کودکان یتیم را بیاورند. آن حضرت سر مشک‌های عسل را برداشت و آنها را در اختیار کودکان نهاد تا از آن عسل‌ها بخورند. سپس باقی‌مانده آن را در ظرف‌هایی ریخت و میان مردم تقسیم نمود. در جواب اعتراض برخی که گفته بودند چرا حضرت اجازه داده است تا کودکان یتیم از سر ظرف‌ها بخورند، فرمود: «إِنَّ الْإِمَامَ أَبْوَالِيْتَامِي وَ إِنَّمَا الْعَقُوتُهُمْ هَذَا بِرِعَايَةِ الْأَبَاءِ»^۳ امام، پدر یتیمان است و باید به‌عنوان پدر به فرزندان خود اجازهٔ چنین کاری را بدهد تا آنان احساس یتیمی نکنند».

رهبر معظم انقلاب مدظله‌العالی در دیدار جمعی از ایتام و کودکان بی‌سرپرست تحت پوشش کمیته امداد امام خمینی علیه السلام فرمود: «بسیاری از دانشمندان، علمای بزرگ

۱. انسان: ۸.

۲. محمد بن حسین شریف الرضی؛ نهج‌البلاغه؛ تصحیح صبحی صالح؛ نامه ۴۷.

۳. محمد بن یعقوب کلینی؛ الکافی؛ ج ۱، ص ۴۰۶.

و شخصیت‌های برجسته تاریخ در شرایط محروم بودن از کانون گرم خانواده، رشد کردند و با تلاش، پشتکار، عزم، اراده و غیرت خود به جایگاهی رسیدند که دیگران حسرت آن را می‌خورند.^۱ ایشان با تأکید بر اینکه رنج محرومیت از داشتن پدر و مادر و سختی‌های آن دارای اجر و پاداش الهی است، به وظیفه مسئولان امر در قبال ایتم اشاره کرد و افزود: «مسئولان باید بدون هیچ‌گونه متنی و با کمال مهربانی و خیرخواهی به وظیفه خود در قبال ایتم عمل نمایند».^۲

امام علی علیه السلام در مقام مهرورزی به ایتم فرمود: «وَمَا مِنْ مُؤْمِنٍ وَلَا مُؤْمِنَةٍ يَضَعُ يَدَهُ عَلَى رَأْسِ يَتِيمٍ تَرْحَمًا لَهُ إِلَّا كَتَبَ اللَّهُ لَهُ بِكُلِّ شَعْرَةٍ مَرَّتْ يَدُهُ عَلَيْهَا حَسَنَةً»^۳ هر مرد و زن با ایمانی که از روی دلسوزی و مهر دست نوازش بر سر یتیمی بکشد، خداوند رحمان به هر تار مویی که از زیر دست او بگذرد، برایش ثواب می‌نویسد».

امام علی علیه السلام که شیر بیشه میدان جنگ بود و در میدان نبرد کسی توان مقابله با آن حضرت را نداشت، در مقابل کودک یتیم آنقدر متواضع و مهربان بود که در برابر او روی خاک می‌نشست و دست مرحمت بر سر او می‌کشید.

امید است جامعه اسلامی مان با پیروی از سخنان امیرالمؤمنین علی علیه السلام، مهر و محبت را در تمام ارکان و اجزای جامعه جاری نماید تا استعدادها در پرتو آن شکوفا شود و تمام مردمان به حقوق واقعی خود برسند.

۱. بیانات در دیدار جمعی از ایتم و کودکان بی‌سرپرست تحت پوشش کمیته امداد امام خمینی علیه السلام با رهبر انقلاب؛ ۱۳/۰۹/۱۳۸۰.

<https://farsi.khamenei.ir/news-content?id=11683>

۲. همان.

۳. محمد بن علی صدوق؛ *ثواب الأعمال و عقاب الأعمال*؛ ص ۱۹۹.

فهرست منابع

کتاب

۱. اربلی، علی بن عیسی؛ *کشف الغمة فی معرفة الأئمة علیهم السلام*؛ چاپ اول، تبریز: بنی هاشمی، ۱۳۱۸ ق.
۲. بلخی (مولوی)، جلال‌الدین محمد؛ *مثنوی معنوی*؛ تصحیح رینولد نیکلسن؛ تهران: ناشر توس، ۱۳۷۵ ش.
۳. حر عاملی، محمد بن حسن؛ *وسائل الشیعة*؛ چاپ اول، قم، مؤسسه آل‌البیت علیهم السلام، ۱۴۰۹ ق.
۴. حمیری، عبدالله بن جعفر؛ *قرب الإسناد*؛ چاپ اول، قم: مؤسسه آل‌البیت علیهم السلام، ۱۴۱۳ ق.
۵. شریف الرضی، محمد بن حسین؛ *نهج البلاغه*؛ تصحیح صبحی صالح، [بی‌چاپ]، قم: مؤسسه دارالهجرة، [بی‌تا].
۶. صدوق، محمد بن علی؛ *الأمالی*؛ چاپ ششم، تهران: کتابچی، ۱۳۷۶ ش.
۷. _____؛ *ثواب الأعمال و عقاب الأعمال*؛ چاپ دوم، قم: دار الشریف الرضی للنشر، ۱۴۰۶ ق.
۸. _____؛ *الخصال*؛ چاپ اول، قم: جامعه مدرسین، ۱۳۶۲ ش.
۹. طوسی، محمد بن حسن؛ *تهذیب الأحکام*؛ چاپ چهارم، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۴۰۷ ق.
۱۰. قربانی لاهیجی، زین‌العابدین؛ *حقوق از دیدگاه نهج البلاغه*؛ چاپ اول، قم: بنیاد نهج البلاغه، ۱۳۸۰ ش.
۱۱. کلینی، محمد بن یعقوب؛ *الکافی*؛ چاپ چهارم، تهران: دارالکتب الإسلامیه، ۱۴۰۷ ق.

۱۲. مجلسی، محمدباقر؛ بحار الانوار؛ چاپ دوم، بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۳ ق.
۱۳. مکارم شیرازی، ناصر؛ تفسیر نمونه؛ چاپ اول، تهران: دارالکتب الإسلامیة، ۱۳۷۴ ش.
۱۴. _____؛ پیام امام امیرالمؤمنین علیه السلام؛ چاپ اول، تهران: ناشر دارالکتب الاسلامیة، ۱۳۷۵ ش.
۱۵. نوری، حسین بن محمدتقی؛ مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل؛ تصحیح مؤسسه آل‌البیت علیهم السلام، چاپ اول، قم: مؤسسه آل‌البیت علیهم السلام، ۱۴۰۸ ق.

سایت

۱۶. پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر حفظ و نشر آثار حضرت آیت‌الله العظمی سید علی خامنه‌ای.